246sk20

२०

द्वितीयाकारकविभक्तिः-१

प्रस्तावना

पूर्वपाठे अस्माभिः पठितं यत् षट् कारकाणि भवन्ति। तेषु षट्सु कर्मकारकमपि अन्यतमं कारकम्। तस्य स्वरूपबोधनाय भगवता पाणिनिना अनेकानि सूत्राणि विरचितानि। तेषु कर्तुरीप्सिततमं कर्म, तथायुक्तं चानीप्सितम्, अधिशीङ्स्थासां कर्म, उपान्वध्याङ्वसः इत्येतानि सूत्राणि अपि सन्ति। तेषामत्र व्याख्यानं प्रस्तूयते। अपि च सप्त सुब्विभक्तयः भवन्ति। तत्र द्वितीयाविभक्तिः कुत्र भवति केन च सूत्रेण भवति इति प्रस्तूयते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- कर्मसंज्ञा कस्य भवति इति बोद्धुं शक्नुयात्।
- वाक्येषु किम् कर्मकारकम् इति ज्ञातुम् प्रभवेत्।
- वाक्यरचनाकाले कर्मणि द्वितीयायाः सम्यग् व्यवहारं कर्तुम् पारयेद्।
- सूत्रस्य अर्थः कथं क्रियते इति जानीयात्।
- विशेषस्थले आधारस्यापि कर्म कथं भवति इति जानीयात्।
- सूत्रार्थस्य उदाहरणे समन्वयं बुद्ध्वा स्वयं समन्वयं कर्तुं पारयेत्।

[२०.१] कर्तुरीप्सिततमं कर्म॥ (१.४.४९)

सूत्रार्थः - कर्तृवृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयः कारकसंज्ञः सन् कर्मसंज्ञः भवति।

सूत्रावतरणम् - छात्रः ग्रामं गच्छति, छात्रः ग्रामं त्यजति, बालः तण्डुलं खादति, इत्यादिषु प्रयोगेषु ग्रामः, तण्डुलः च कर्म अस्ति इति व्यवहारः भवति। परन्तु कथं ग्रामः तण्डुलः च कर्म अस्ति। केन च ग्रामस्य तण्डुलस्य च कर्मसंज्ञा कृता इति एवं प्रश्नः जनानां मनसि जायते। तदा तस्य प्रश्नस्य समाधानाय भगवान् पाणिनिः कर्मसंज्ञाविधायकं सूत्रं रचितवान्। तच्च सूत्रं कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति। तस्य अत्र व्याख्यानं क्रियते।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। इदं सूत्रं कारकसंज्ञां कर्मसंज्ञां च करोति। सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। कर्तुः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। ईप्सिततमम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। कर्म इति

प्रथमैकवचनान्तं पदम्। कारकम् इति अधिकारः अत्र आगच्छति। ईप्सिततमम् इत्यस्य व्यापारजन्यफलाश्रयः इत्यर्थः।

सूत्रार्थविचारः - कर्तुः ईप्सिततमं कारकसंज्ञं सत् कर्मसंज्ञं भवति इति वाक्ययोजना। ईप्सिततमम् इत्यस्य व्यापारजन्यफलाश्रयः इत्यर्थः। अत्र व्यापारः कर्तृवृत्तिः। एवं वृत्तित्वं व्यापारे। अतः कर्तुः व्यापारे वृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयः भवति। ततश्च सूत्रार्थो भवति कर्तृवृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयः कारकसंज्ञः सन् कर्मसंज्ञः भवति।

उदाहरणम् - छात्रः ग्रामं गच्छति। छात्रः ग्रामं त्यजति। बालः तण्डुलं खादति।

सूत्रार्थसमन्वयः - छात्रः ग्रामं गच्छति। छात्रः गृहं त्यजति। बालः तण्डुलं खादति। इति त्रिषु उदाहरणेषु सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते।

छात्रः ग्रामं गच्छति। अत्र वाक्ये ग्रामः कर्म अस्ति। तत्रैव अर्थस्य समन्वयः क्रियते। तत्र समन्वयात् पूर्वम् इदं प्रथमं ज्ञेयं यत् प्रत्येकं धातूनाम् अर्थद्वयं भवति फलं व्यापारश्च। अपि च व्यापारेण फलं जन्यमपि भवति। व्यापारः च कर्तृवृत्तिः भवति। एवञ्च प्रकृतवाक्ये गम् इति धातुः अस्ति। तस्य अर्थः अस्ति - गमनरूपव्यापारः संयोगरूपफलं च। तत्र अस्मिन् वाक्ये कर्ता अस्ति छात्रः। छात्रे च गमनरूपव्यापारः अस्ति। अतः छात्ररूपः यः कर्ता, तद्वृत्तिः व्यापारः गमनरूपव्यापारः। तादृशगमनरूपव्यापारेण संयोगः उत्पद्यते। अतः छात्ररूपकर्तृवृत्तिगमनरूपव्यापारजन्यः भवति संयोगः। तादृशसंयोगश्च ग्रामे अस्ति। अतः संयोगाश्रयः ग्रामः भवति। अर्थात् छात्ररूपकर्तृवृत्तिगमनरूपव्यापारजन्यसंयोगरूपफलाश्रयः ग्रामः भवति। एवञ्च कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति सूत्रेण ग्रामस्य कारकसंज्ञा भूत्वा कर्मसंज्ञा च भवति। ततश्च कर्मणि द्वितीया इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तिः भवति। तेन छात्रः ग्रामं गच्छति इति वाक्यं सिध्यति।

छात्रः ग्रामं त्यजति। अत्र वाक्ये ग्रामः कर्म अस्ति। तत्रैव अर्थस्य समन्वयः क्रियते। तत्र समन्वयात् पूर्वम् इदं प्रथमं ज्ञेयं यत् प्रत्येकं धातूनाम् अर्थद्वयं भवति फलं व्यापारश्चेति। अपि च व्यापारेण फलं जन्यमपि भवति। व्यापारः च कर्तृवृत्तिः भवति। एवञ्च प्रकृतवाक्ये त्यज् इति धातुः अस्ति। तस्य अर्थः अस्ति - गमनरूपव्यापारः विभागरूपफलं च। तत्र अस्मिन् वाक्ये कर्ता अस्ति छात्रः। छात्रे च गमनरूपव्यापारः अस्ति। अतः छात्ररूपकर्तृवृत्तिः व्यापारः गमनरूपव्यापारः। तादृशगमनरूपव्यापारेण विभागः उत्पद्यते। अतः छात्ररूपकर्तृवृत्तिगमनरूपव्यापारजन्यः भवति विभागः। तादृशविभागश्च ग्रामे अस्ति। अतः विभागाश्रयः ग्रामः भवति। अर्थात् छात्ररूपकर्तृवृत्तिगमनरूपव्यापारजन्यविभागरूपफलाश्रयः ग्रामः भवति। एवञ्च कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति सूत्रेण ग्रामस्य कारकसंज्ञा भूत्वा कर्मसंज्ञा च भवति। ततश्च कर्मणि द्वितीया इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तिः भवति। तेन छात्रः ग्रामं त्यजति इति वाक्यं सिध्यति।

[२०.२] तथायुक्तं चानीप्सितम्॥ (१.४.५०)

सूत्रार्थः - कर्तृवृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयभूतं द्वेष्यम् उदासीनं वा कारकसंज्ञं सत् कर्मसंज्ञं भवति।

सूत्रावतरणम् - चैत्रः ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति इति प्रयोगे ग्रामः कर्म अस्ति। एवञ्च तृणम् अपि कर्म अस्ति। तत्र ग्रामस्य कर्मसंज्ञा तु कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति सूत्रेण भवति इति पठितम्। किन्तु तृणस्य कर्मसंज्ञा कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति सूत्रेण भवितुं नार्हति। तृणस्य अनीप्सितत्वात्। तस्मात् कथं भवति तृणस्य कर्मसंज्ञा, केन च सूत्रेण भवति इति प्रश्नः मनसि भवति। तदा तस्य प्रश्नस्य समाधानाय भगवान् पाणिनिः कर्मसंज्ञाविधायकं द्वितीयं सूत्रं रचितवान्। तच्च सूत्रं तथायुक्तं चानीप्सितम् इति तस्य अत्र व्याख्यानं क्रियते।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। इदं सूत्रं कारकसंज्ञां कर्मसंज्ञां च करोति। सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। तथायुक्तम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। अनीप्सितम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति सूत्रात् कर्म इति प्रथमान्तम् पदमत्र अनुवर्तते। कारकम् इति अधिकारः अत्र आगच्छति। अत्र तथायुक्तमित्यस्य कर्तृवृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयः इत्यर्थः। अनीप्सितमित्यस्य द्वेष्यम् उदासीनं चार्थः।

सूत्रार्थविचारः - तथायुक्तम् अनीप्सतं च कारकं कर्मसंज्ञं भवति इति वाक्ययोजना। तत्र तथायुक्तमित्यस्य कर्तृवृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयः इत्यर्थः। अनीप्सितमित्यस्य द्वेष्यम् उदासीनं वार्थो वर्तते। एवञ्च सूत्रार्थो भवति - कर्तृवृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयभूतं द्वेष्यम् उदासीनं वा कारकसंज्ञं सत् कर्मसंज्ञं भवति।

उदाहरणम् - चैत्रः ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति। मैत्रः ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते।

सूत्रार्थसमन्वयः - चैत्रः ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति। मैत्रः ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते। इति द्वयोः उदाहरणयोः सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते।

चैत्रः ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति। अत्र ग्रामस्य कर्मसंज्ञा कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति सूत्रेण भवति। तृणस्य च कर्मसंज्ञा अनेन सूत्रेण भवति। एवञ्च तृणे अस्य लक्षणस्य समन्वयः कर्तव्यः अस्ति।

तथाहि प्रकृतधातुः स्पृशिधातुः तद्वाच्यः तृणादिसंयोगानुकूलः हस्तसञ्चालनादिरूपव्यापारः। तत्र हस्तसञ्चालनादिव्यापारजन्यं तृणादिसंयोगरूपं फलम्, तदाश्रयभूतं च तृणमस्ति। तच्च उदासीनत्वात् अनीप्सितमपि अस्ति। यतो हि न हि चैत्रः इच्छया तृणस्य स्पर्शनं करोति, अपि तु ग्रामं प्रति गमनकाले मार्गे विद्यमानतृणैः सह अनायासेनैव स्पर्शः जायते। तस्मात् चैत्रस्य ग्रामं प्रति गमनस्यैव इच्छा वर्तते न तु तृणानां स्पर्शने। अतः ग्रामस्तु ईप्सितः, किन्तु तृणम् अनीप्सितम्। अतः तृणानां पूर्वसूत्रेण कर्मसंज्ञा नैव प्राप्ता। तस्माद् अनेन सूत्रेण भवतीति भावः। ततश्च कर्मणि द्वितीया इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तिः भवति। तेन चैत्रः ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति इति वाक्यं सिध्यति।

मैत्रः ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते। अत्र ओदनस्य कर्मसंज्ञा कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति सूत्रेण भवति। किन्तु विषस्य कर्मसंज्ञा अनेन सूत्रेण भवति। अतः विषे सूत्रार्थस्य समन्वयः कर्तव्यः अस्ति। तथाहि - प्रकृतधातुः भुजिः, तद्वाच्यः प्रधानीभूतव्यापारः गलबिलाधःसंयोगानुकूलव्यापारः. तत्प्रयोज्यं फलं गलबिलाधःसंयोगरूपं फलम्, तदाश्रयभूतं विषमस्ति। अपि च विषं द्वेष्यमपि वर्तते। अतः अनेन

सूत्रेण तस्य कर्मसंज्ञा भवतीति भावः। ततश्च कर्मणि द्वितीया इति सूत्रेण द्वितीयाविभक्तिः भवति। तेन मैत्रः ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते इति वाक्यं सिध्यति।

प्रोक्तसूत्रद्वयार्थप्रकाशकानि पद्यानि अधः सन्ति -

कर्ता निजक्रियाद्वारो यत्प्राप्तुं यतते क्वचित्।
तदेव कर्म बोद्धव्यं द्वितीया कर्मणि सदा।।

अनुक्ते कर्मणि भवेत् द्वितीया सा तु दर्श्यते।
रामं रामौ च रामांश्च भजाम्यहमहर्निशम्।।

ग्रामं गच्छति सः भृत्यः मालां ग्रथ्नाति बालिका।
केशान् बध्नाति सा कन्या द्वितीयाऽत्रास्ति कर्मणि।।

ईप्सिताच्च द्वितीया स्यात् तथैवानीप्सितादपि।
क्रियया ईप्सितं कर्म तथैवानीप्सितं भवेत्।।

ओदनं दधि भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते प्रयुज्यते।
ग्रामं गच्छन् जनः कोऽपि तृणं स्पृशति कथ्यते।।

[२०.३] अधिशीङ्स्थासां कर्म॥ (१.४.४६)

सूत्रार्थः - अधिपूर्वक -शीङ् -धातोः, अधिपूर्वकस्थाधातोः अधिपूर्वक -आस् -धातोः च प्रयोगे आधारः कारकसंज्ञः सन् कर्मसंज्ञः भवति।

सूत्रावतरणम् - हरिः वैकुण्ठम् अधिशेते इत्यादौ शीङ् इति धातोः अकर्मकत्वेन वैकुण्ठस्य कर्मसंज्ञा भवितुं नार्हति। एवञ्च कथं प्रोक्तप्रयोगे वैकुण्ठस्य कर्मसंज्ञा इति प्रश्नस्य समाधानाय भगवान् पाणिनिः कर्मसंज्ञाविधायकम् अपरं सूत्रं रचितवान्। तच्च सूत्रम् अधिशीङ्स्थासां कर्म इति। तस्य अत्र व्याख्यानं क्रियते।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। इदं सूत्रं कारकसंज्ञां कर्मसंज्ञां च करोति। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। अधिशीङ्स्थासाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तं पदम्। कर्म इति प्रथमान्तं पदम्। आधारोऽधिकरणम् इति सूत्रात् आधारः इति पदमत्र अनुवर्तते। कारकम् इति अधिकारः अत्र आगच्छति। अत्र अधिशीङ्स्थासाम् इति पदं समस्तम् अस्ति। अस्य च विग्रहो भवति - शीङ् च स्था च आस् च इति शीङ्स्थासः। अधिः पूर्वः येषां ते अधिपूर्वाः। अधिपूर्वाः च ते शीङ्स्थासः इति अधिशीङ्स्थासः। तेषाम् अधिशीङ्स्थासाम्। द्वन्द्वाद्वौ श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते इति न्यायेन द्वन्द्वादौ श्रूयमाणस्य अधिशब्दस्य प्रत्येकं द्वन्द्वावयवैः सह सम्बन्धो भवति। एवञ्चास्य पदस्यार्थो भवति अधिपूर्वकशीङ्धातोः, अधिपूर्वकस्थाधातोः अधिपूर्वक -आस् -धातोः इति।

सूत्रार्थविचारः - अधिपूर्वकशीङ्धातोः, अधिपूर्वकस्थाधातोः अधिपूर्वकास्धातोः आधारः कारकसंज्ञः सन् कर्मसंज्ञः भवति इति वाक्ययोजना। अत्र प्रयोगे इत्यस्य अध्याहारः क्रियते। तेन च सूत्रार्थो भवति अधिपूर्वकशीङ्धातोः, अधिपूर्वकस्थाधातोः अधिपूर्वकास्धातोः च प्रयोगे आधारः कारकसंज्ञः सन् कर्मसंज्ञः भवति।

उदाहरणम् - हरिः वैकुण्ठम् अधिशेते। हरः कैलासम् अधितिष्ठति। इन्द्रः स्वर्गम् अध्यास्ते।

सूत्रार्थसमन्वयः -

हरिः वैकुण्ठम् अधिशेते। अस्मिन् वाक्ये वैकुण्ठः कर्म अस्ति। अतः तत्रैव सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि यदा उपसर्गरहितस्य शीङः धातोः प्रयोगः क्रियते तदा हरिः वैकुण्ठे शेते इति प्रयोगः भवति। यतो हि यत्र शयनं क्रियते सः शयनस्य आधारः भवति। तेन आधारोऽधिकरणम् इति सूत्रेण तस्य अधिकरणसंज्ञा भवति। ततश्च सप्तम्यधिकरणे च इति सूत्रेण तत्र सप्तमी भवति। अत एव चैत्रः कटे शेते इत्यादयः प्रयोगाः भवन्ति। किन्तु प्रकृतवाक्ये अधिपूर्वकशीङः प्रयोगः अस्ति। अतः शयनस्य आधारस्य वैकुण्ठस्य प्राप्ताम् अधिकरणसंज्ञां प्रबाध्य अधिशीङ्स्थासां कर्म इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा भवति। तेन च तत्र द्वितीया भवति। ततश्च हरिः वैकुण्ठम् अधिशेते इति प्रयोगः सिध्यति।

हरः कैलासम् अधितिष्ठति। अस्मिन् वाक्ये कैलासः कर्म अस्ति। अतः तत्रैव सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि यदा उपसर्गरहितस्य स्थाधातोः प्रयोगः क्रियते तदा हरः कैलासे तिष्ठति इति प्रयोगः भवति। यतो हि यत्र पदार्थः तिष्ठति सः स्थितेः आधारः भवति। तेन आधारोऽधिकरणम् इति सूत्रेण तस्य अधिकरणसंज्ञा भवति। ततश्च सप्तम्यधिकरणे च इति सूत्रेण तत्र सप्तमी भवति। अत एव चैत्रः कटे तिष्ठति इत्यादयः प्रयोगाः भवन्ति। किन्तु प्रकृतवाक्ये अधिपूर्वकस्थाधातोः प्रयोगः अस्ति। अतः स्थितेः आधारस्य कैलासस्य प्राप्ताम् अधिकरणसंज्ञां प्रबाध्य अधिशीङ्स्थासां कर्म इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा भवति। तेन च तत्र द्वितीया भवति। ततश्च हरः कैलासम् अधितिष्ठति इति प्रयोगः सिध्यति।

इन्द्रः स्वर्गम् अध्यास्ते। अस्मिन् वाक्ये स्वर्गः कर्म अस्ति। अतः तत्रैव सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि यदा उपसर्गरहितस्य स्थाधातोः प्रयोगः क्रियते तदा इन्द्रः स्वर्गे आस्ते इति प्रयोगः भवति। यतो हि यत्र जनः आस्ते, सः आसनस्य आधारः भवति। तेन आधारोऽधिकरणम् इति सूत्रेण तस्य अधिकरणसंज्ञा भवति। ततश्च सप्तम्यधिकरणे च इति सूत्रेण तत्र सप्तमी भवति। अत एव चैत्रः कटे आस्ते इत्यादयः प्रयोगाः भवन्ति। किन्तु प्रकृतवाक्ये अधिपूर्वकास्धातोः प्रयोगः अस्ति। अतः आसनस्य आधारस्य स्वर्गस्य प्राप्ताम् अधिकरणसंज्ञां प्रबाध्य अधिशीङ्स्थासां कर्म इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा भवति। तेन च तत्र द्वितीया भवति। ततश्च इन्द्रः स्वर्गम् अध्यास्ते इति प्रयोगः सिध्यति।

तथाहि कारिके -

अधिपूर्वकशीङ्स्थासामाधारः कर्मसंज्ञकः।
अधिशेतेऽधितिष्ठति अध्यास्ते वैकुण्ठं हरिः।।

अधिपूर्वाणां शीङ्स्थासामाधारः कर्म तद्यथा।
अधिशेते वनं रामोऽध्यास्ते चाप्यधितिष्ठति।।

[२०.४] उपान्वध्याङ्वसः॥ (१.४.४८)

सूत्रार्थः - उपपूर्वक -वसः अनुपूर्वक -वसः अधिपूर्वक -वसः आङ्पूर्वक -वसः च प्रयोगे आधारः कारकसंज्ञः सन् कर्मसंज्ञः भवति।

सूत्रावतरणम् - हरिः वैकुण्ठम् उपवसति इत्यादौ वस् इति धातोः अकर्मकत्वेन वैकुण्ठस्य कर्मसंज्ञा भवितुं नार्हति। एवञ्च कथं प्रोक्तप्रयोगे वैकुण्ठस्य कर्मसंज्ञा इति प्रश्नस्य समाधानाय भगवान् पाणिनिः कर्मसंज्ञाविधायकम् अपरं सूत्रं रचितवान्। तच्च सूत्रम् उपान्वध्याङ्वसः इति। तस्य अत्र व्याख्यानं क्रियते।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। इदं सूत्रं कारकसंज्ञां कर्मसंज्ञां च करोति। सूत्रेऽस्मिन् एकमेव पदम् अस्ति। उपान्वध्याङ्वसः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। अत्र अधिशीङ्स्थासां कर्म इति सूत्रात् कर्म इति पदम् अनुवर्तते। आधारोऽधिकरणम् इति सूत्रात् आधारः इति पदमत्र अनुवर्तते। कारकम् इति अधिकारः अत्र आगच्छति। अत्र उपान्वध्याङ्वसः इति पदं समस्तम् अस्ति। अस्य च विग्रहो भवति - उपश्च अनुश्च आङ् च इति उपान्वध्याङः। उपान्वध्याङः पूर्वाः यस्य सः उपान्वध्याङ्पूर्वः। उपान्वध्याङ्पूर्वः चासौ वस् चेति उपान्वध्याङ्वस्। तस्य उपान्वध्याङ्वसः। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते इति न्यायेन द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य वस् -शब्दस्य प्रत्येकं द्वन्द्वावयवैः सह सम्बन्धो भवति। एवञ्चास्य पदस्यार्थो भवति उपपूर्वकवसः अनुपूर्वकवसः अधिपूर्वकवसः आङ्पूर्वकवसः इति।

सूत्रार्थविचारः - उपपूर्वकवसः अनुपूर्वकवसः अधिपूर्वकवसः आङ्पूर्वकवसः आधारः कारकसंज्ञः सन् कर्मसंज्ञः भवति इति वाक्ययोजना। अत्र प्रयोगे इत्यस्य अध्याहारः क्रियते। तेन च सूत्रार्थो भवति उपपूर्वकवसः अनुपूर्वकवसः अधिपूर्वकवसः आङ्पूर्वकवसः च प्रयोगे आधारः कारकसंज्ञः सन् कर्मसंज्ञः भवति।

उदाहरणम् - हरिः वैकुण्ठम् उपवसति। हरः कैलासम् अनुवसति। इन्द्रः स्वर्गम् अधिवसति। कृष्णः गोलोकम् आवसति।

सूत्रार्थसमन्वयः -

हरिः वैकुण्ठम् उपवसति। अस्मिन् वाक्ये वैकुण्ठः कर्म अस्ति। अतः तत्रैव सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि यदा उपसर्गरहितस्य वस् -धातोः प्रयोगः क्रियते। तदा हरिः वैकुण्ठे वसति इति प्रयोगः भवति। यतो हि यत्र वासः क्रियते सः वासस्य आधारः भवति। तेन आधारोऽधिकरणम् इति सूत्रेण तस्य अधिकरणसंज्ञा भवति। ततश्च सप्तम्यधिकरणे च इति सूत्रेण तत्र सप्तमी भवति। अत एव चैत्रः ग्रामे वसति इत्यादयः प्रयोगाः भवन्ति। किन्तु प्रकृतवाक्ये उपपूर्वकवसः प्रयोगः अस्ति। अतः वासस्य आधारस्य वैकुण्ठस्य प्राप्ताम् अधिकरणसंज्ञां प्रबाध्य उपान्वध्याङ्वसः इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा भवति। तेन च तत्र द्वितीया भवति। ततश्च हरिः वैकुण्ठम् उपवसति इति प्रयोगः सिध्यति।

हरः कैलासम् अनुवसति। अस्मिन् वाक्ये कैलासः कर्म अस्ति। अतः तत्रैव सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि यदा उपसर्गरहितस्य वस् धातोः प्रयोगः क्रियते तदा हरः कैलासे वसति इति प्रयोगः भवति। यतो हि यत्र वासः क्रियते सः वासस्य आधारः भवति। तेन आधारोऽधिकरणम् इति सूत्रेण तस्य अधिकरणसंज्ञा भवति। ततश्च सप्तम्यधिकरणे च इति सूत्रेण तत्र सप्तमी भवति। अत एव चैत्रः ग्रामे वसति इत्यादयः प्रयोगाः भवन्ति। किन्तु प्रकृतवाक्ये अनुपूर्वकवसः प्रयोगः अस्ति। अतः वासस्य आधारस्य कैलासस्य प्राप्ताम् अधिकरणसंज्ञां प्रबाध्य उपान्वध्याङ्वसः इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा भवति। तेन च तत्र द्वितीया भवति। ततश्च हरः कैलासम् अनुवसति इति प्रयोगः सिध्यति।

इन्द्रः स्वर्गम् अधिवसति। अस्मिन् वाक्ये स्वर्गः कर्म अस्ति। अतः तत्रैव सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि यदा उपसर्गरहितस्य वस् धातोः प्रयोगः क्रियते तदा इन्द्रः स्वर्गे वसति इति प्रयोगः भवति। यतो हि यत्र वासः क्रियते सः वासस्य आधारः भवति। तेन आधारोऽधिकरणम् इति सूत्रेण तस्य अधिकरणसंज्ञा भवति। ततश्च सप्तम्यधिकरणे च इति सूत्रेण तत्र सप्तमी भवति। अत एव चैत्रः ग्रामे वसति इत्यादयः प्रयोगाः भवन्ति। किन्तु प्रकृतवाक्ये अधिपूर्वकवसः प्रयोगः अस्ति। अतः वासस्य आधारस्य स्वर्गस्य प्राप्ताम् अधिकरणसंज्ञां प्रबाध्य उपान्वध्याङ्वसः इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा भवति। तेन च तत्र द्वितीया भवति। ततश्च इन्द्रः स्वर्गम् अधिवसति इति प्रयोगः सिध्यति।

कृष्णः गोलोकम् आवसति। अस्मिन् वाक्ये गोलोकः कर्म अस्ति। अतः तत्रैव सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि यदा उपसर्गरहितस्य वस् धातोः प्रयोगः क्रियते तदा कृष्णः गोलोके वसति इति प्रयोगः भवति। यतोहि यत्र वासः क्रियते सः वासस्य आधारः भवति। तेन आधारोऽधिकरणम् इति सूत्रेण तस्य अधिकरणसंज्ञा भवति। ततश्च सप्तम्यधिकरणे च इति सूत्रेण तत्र सप्तमी भवति। अत एव चैत्रः ग्रामे वसति इत्यादयः प्रयोगाः भवन्ति। किन्तु प्रकृतवाक्ये आङ्पूर्वकवसः प्रयोगः अस्ति। अतः वासस्य आधारस्य गोलोकस्य प्राप्ताम् अधिकरणसंज्ञां प्रबाध्य उपान्वध्याङ्वसः इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा भवति। तेन च तत्र द्वितीया भवति। ततश्च कृष्णः गोलोकम् आवसति इति प्रयोगः सिध्यति।

[२०.५] कर्मणि द्वितीया॥ (२.३.२)

सूत्रार्थः - अनुक्ते कर्मणि द्वितीया विभक्तिः भवति।

सूत्रावतरणम् - तत्र तावत् प्रथमा द्वितीया तृतीया चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी सप्तमी इति एताः सप्त विभक्तयः सन्ति। तत्र एतासु मध्ये द्वितीया कस्मिन् अर्थे भवति इति प्रतिपादयितुं कर्मणि द्वितीया इति सूत्रं रचितवान् भगवान् पाणिनिः।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं द्वितीयां विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः।कर्मणि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। द्वितीया इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अनभिहिते इति अधिकारः अत्र आगच्छति। अत्र कर्मणि इत्यस्य कर्मार्थे इत्यर्थः। द्वितीया इत्यस्य द्वितीया विभक्तिः इत्यर्थः। अनभिहिते इत्यस्य अनुक्ते इत्यर्थः। यस्मिन् अर्थे कश्चित् प्रत्ययादिः भवति सः अर्थः उक्तः भवति। यस्मिन् च अर्थे

कश्चित् प्रत्ययादिः न भवति, सः अर्थः अनुक्तः भवति। अत्र च केन अनुक्ते इति जिज्ञासायाम् उच्यते - तिङा कृता तद्धितेन समासेन वा अनुक्ते इति।

सूत्रार्थविचारः - अनभिहिते कर्मणि द्वितीया भवति इति वाक्ययोजना। अत्रः अनभिहिते इत्यस्य अनुक्ते इत्यर्थः। कर्मणि इत्यस्य कर्मार्थे इत्यर्थः। द्वितीया इत्यस्य द्वितीया विभक्तिः इत्यर्थः। तेन च सूत्रार्थः भवति अनुक्ते कर्मणि द्वितीया विभक्तिः भवति।

उदाहरणम् - चैत्रः ग्रामं गच्छति। मैत्रः तण्डुलं पचति। छात्रः पत्रं लिखति।

सूत्रार्थसमन्वयः - चैत्रः ग्रामं गच्छति। मैत्रः तण्डुलं पचति। छात्रः पत्रं लिखति। इति त्रिषु उदाहरणेषु सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते।

चैत्रः ग्रामं गच्छति। अस्मिन् वाक्ये ग्रामः कर्म अस्ति। तत् च अनुक्तम् अस्ति। यतो हि गम् -धातोः तिङ् कर्तरि विहितः अस्ति। अतः तिङा कर्ता अभिहितः, उक्तः अस्ति। कर्म च अनुक्तम् अस्ति। अतः अनुक्ते कर्मणि ग्रामे कर्मणि द्वितीया इति सूत्रेण द्वितीया विभक्तिः भवति।

मैत्रः तण्डुलं पचति। अस्मिन् वाक्ये तण्डुलः कर्म अस्ति। तत् च अनुक्तम् अस्ति। यतो हि पच् -धातोः तिङ् कर्तरि विहितः अस्ति। अतः तिङा कर्ता अभिहितः, उक्तः अस्ति। कर्म च अनुक्तम् अस्ति। अतः अनुक्ते कर्मणि तण्डुले कर्मणि द्वितीया इति सूत्रेण द्वितीया विभक्तिः भवति।

छात्रः पत्रं लिखति। अस्मिन् वाक्ये पत्रम् कर्म अस्ति। तत् च अनुक्तम् अस्ति। यतो हि लिख् -धातोः तिङ् कर्तरि विहितः अस्ति। अतः तिङा कर्ता अभिहितः, उक्तः अस्ति। कर्म च अनुक्तम् अस्ति। अतः अनुक्ते कर्मणि पत्रे कर्मणि द्वितीया इति सूत्रेण द्वितीया विभक्तिः भवति।

चैत्रः ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति। अस्मिन् वाक्ये ग्रामः कर्म अस्ति एवञ्च पत्रमपि कर्म अस्ति। तदुभयमपि अनुक्तम् अस्ति। यतो हि स्पृश् -धातोः तिङ् कर्तरि विहितः अस्ति। अतः तिङा कर्ता अभिहितः, उक्तः अस्ति। कर्मद्वयम् च अनुक्तम् अस्ति। अतः अनुक्ते कर्मणि ग्रामे तृणे च कर्मणि द्वितीया इति सूत्रेण द्वितीया विभक्तिः भवति।

रामः ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते। अस्मिन् वाक्ये ओदनः कर्म अस्ति एवं विषं कर्म अस्ति। तदुभयमपि अनुक्तम् अस्ति। यतो हि भुज् -धातोः तिङ् कर्तरि विहितः अस्ति। अतः तिङा कर्ता अभिहितः, उक्तः अस्ति। कर्मद्वयम् च अनुक्तम् अस्ति। अतः अनुक्ते कर्मणि ओदने विषे च कर्मणि द्वितीया इति सूत्रेण द्वितीया विभक्तिः भवति।

पाठसारः

धातोः अर्थः फलं व्यापारश्च। अस्मिन् पाठे कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति सूत्रम्, अपि च तथायुक्तं चानीप्सितम् इति सूत्रं च पठितम्। तत्र उभाभ्यामपि सूत्राभ्यां धातुवाच्यस्य फलाश्रयस्यैव कर्मसंज्ञा क्रियते। परन्तु कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति सूत्रं तस्यैव कर्मसंज्ञां करोति यः धातुवाच्यफलाश्रयः अपि स्यात् किञ्च इच्छायाः उद्देश्यम् अपि स्यात्। तथायुक्तं चानीप्सितम् इति सूत्रं तु यः धातुवाच्यफलाश्रयः भवेत् ,

अपि च इच्छायाः अनुद्देश्यमपि भवेत्, तस्य कर्मसंज्ञां करोति। इत्युभयोः सूत्रयोः मध्ये भेदः। अधिशीङ्स्थासां कर्म इति सूत्रेण, उपान्वध्याङ्वसः इति सूत्रेण च आधारस्य कर्मसंज्ञा क्रियते। ततः परं कर्मणि द्वितीया इति सूत्रम् आगच्छति। अनेन सूत्रेण च अनभिहिते कर्मणि द्वितीयाविभक्तिः क्रियते। कर्मणि द्वितीया इति सूत्रे कर्मपदेन कर्मसंज्ञकस्य ग्रहणं बोध्यम्। अतः यदा येन केनापि सूत्रेण कस्यचित् कर्मसंज्ञा भवति तदा कर्मणि द्वितीया इति सूत्रेण कर्मवाचाकशब्दात् द्वितीयाविभक्तिः क्रियते। अभिहिते तु कर्मणि प्रथमाविभक्तिः एव भवति इति।

पाठगतप्रश्नाः

१. कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति सूत्रं किं करोति।

२. तथायुक्तं चानीप्सितम् इति सूत्रं किं करोति।

३. ईप्सिततमम् इति पदस्य कः अर्थः।

४. तथायुक्तम् इति पदस्य कः अर्थः।

५. गम् इति धातोः कः अर्थः।

६. अनुक्ते कर्मणि का विभक्तिः भवति। उक्ते कर्मणि च का विभक्तिः भवति।

७. शीङ्स्थासः इति पदे कः समासः कश्च विग्रहः।

८. उपान्वध्याङः इति पदे कः समासः कश्च विग्रहः।

९. उपान्ध्याङ्वसः इत्यस्य एकम् उदाहरणम् लिखत।

१०. अधिशीङ् -स्थासां कर्म इत्यस्य एकम् उदाहरणम् लिखत।

११. हरः कैलासम् अनुवसति इति वाक्ये स्वर्गस्य कर्मसंज्ञा केन सूत्रेण।

१२. इन्द्रः स्वर्गम् अध्यास्ते इति वाक्ये स्वर्गस्य कर्मसंज्ञा केन सूत्रेण।

पाठान्तप्रश्नाः

१. कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति सूत्रस्य व्याख्यां लिखन्तु।

२. तथायुक्तं चानीप्सितम् इति सूत्रस्य व्याख्यां लिखत।

३. अधिशीङ्स्थासां कर्म इति सूत्रस्य व्याख्यां कुरुत।।

४. उपान्वध्याङ्वसः इति सूत्रस्य व्याख्यां कुर्वन्तु।

५. छात्रः ग्रामं गच्छति इति प्रयोगस्य सिद्धिः कार्या।

६. छात्रः ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति इति प्रयोगस्य सिद्धिः कार्या।

७. हरिः वैकुण्ठम् अधिशीते इति प्रयोगस्य सिद्धिः कार्या।

८. हरिः वैकुण्ठम् उपवसति इति प्रयोगस्य सिद्धिः दर्शनीया।

९. कर्मणि द्वितीया इति सूत्रस्य व्याख्यनं कुर्वन्तु।

१०. हरिः वैकुण्ठम् आवसति इति प्रयोगं साधयन्तु।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि

१. कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति सूत्रं कर्मसंज्ञां करोति।

२. तथायुक्तं चानीप्सितम् इति सूत्रं कर्मसंज्ञां करोति।

३. ईप्सिततमम् इति पदस्य व्यापारजन्यफलाश्रयः इति अर्थः।

४. तथायुक्तम् इति पदस्य कर्तृवृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयः इति अर्थः।

५. गम् इति धातोः गति इति अर्थः।

६. अनुक्ते कर्मणि द्वितीयाविभक्तिः भवति। उक्ते कर्मणि च प्रथमाविभक्तिः भवति।

७. शीङ्स्थासः इति पदे इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। अस्य च विग्रहः शीङ् च स्था च आस् इति इति शीङ्स्थासः।

८. उपान्वध्याङः इति पदे इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। अस्य च विग्रहो उपश्च अनुश्च आङ् च इति उपान्वध्याङः।

९. हरिः वैकुण्ठम् उपवसति। हरः कैलासम् अनुवसति। इन्द्रः स्वर्गम् अधिवसति। कृष्णः गोलोकम् आवसति।

१०. हरिः वैकुण्ठम् अधिशेते। हरः कैलासम् अधितिष्ठति। इन्द्रः स्वर्गम् अध्यास्ते।

११. उपान्ध्याङ्वसः।

१२. अधिशीङ् -स्थासां कर्म।

।।इति विंशः पाठः।।